

ЛЕКЦІЯ 2-3

СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ І СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ВІДНОШЕННЯ

План

1. Синтаксичні зв'язки у словосполученні й реченні.
2. Типи і форми синтаксичних зв'язків.
3. Семантико-синтаксичні відношення.

ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис : [навч. посіб.] / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К. : Вища шк., 2005.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник]. – К. : Либідь, 1993. – С. 17–47.
3. Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис : [підручник] / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. – К. : Знання, 2010. – С. 164–167.
4. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 16–27.

Допоміжна

1. Загнітко А. П. Український синтаксис : навчально-практичний комплекс : [в 2 ч.] / А. П. Загнітко, М. О. Вінтонів, Л. В. Сегін. – 2-ге вид., доповн. – Донецьк–Слов'янськ : Дон НУ, 2011. – 652 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
3. Плющ М. Я. Системна організація граматичної будови української мови. Таблиці. Схеми : [навч. посіб.] / М. Я. Плющ, О. Ю. Грипас. – К. : Видавничий дім «Слово», 2015. – 264 с.
4. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
5. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 516 с.
6. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

1. Синтаксичні зв'язки у словосполученні й реченні

Синтаксичні одиниці-конструкції (речення, словосполучення) зазвичай утворені з двох або більше компонентів, що поєднані тим чи тим синтаксичним зв'язком.

Синтаксичний зв'язок – це одне з вихідних і фундаментальних понять синтаксису.

Синтаксичний зв'язок – формальний граматичний стосунок компонентів речення (членів простого речення, предикативних частин складного речення), що виражає специфіку їх поєднання і спрямований у внутрішню структуру речення.

Засоби вираження синтаксичного зв'язку:

1) флексії (відмінкові закінчення іменників; відмінкові, родові й числові закінчення прикметників, закінчення особи, числа й роду дієслів тощо): *Весна підніме келихи тюльпанів...* (Л. Костенко); *Крізь розчинені двері видно було, як зійшов на небо повний місяць* (Ю. Покальчук);

2) поєднання прийменників та закінчень непрямих відмінків іменників: *Царівна О вийшла з води, закутана у довгі свої коси* (Ю. Покальчук);

3) сполучники або сполучні слова (переважно у складних реченнях): *Світ тому й великий, що зберігає кожну свою піщинку* (П. Загребельний); *Неначе дзеркало прозоре в обводі ясно-золотім, Азовське відбивало море Хмарки, що линули над ним* (М. Рильський);

4) порядок слів, який визначає напрямок синтаксичного зв'язку: *Із гір (обставина місця) ручаї потекли на долину*; *Ручаї із гір (неузгоджене означення) потекли на долину*;

5) інтонація: *Уже підняв ворог // страшний меч і Уже підняв ворог страшний // меч*, а також у реченнях із однорідними членами та безсполучникових складних реченнях: *А сови кричали над абатством, старі, сиві, сліпі* (П. Загребельний); *Сонце впало в вечірню куряву, Тиша виповзла за село* (В. Симоненко).

Можуть поєднуватися:

1) мінімальна синтаксична одиниця з іншою мінімальною синтаксичною одиницею: *вийшов з аудиторії, тиша і спокій*;

2) опорне елементарне словосполучення з мінімальною синтаксичною одиницею в неелементарних словосполученнях: *мій рідний край*;

3) опорна мінімальна синтаксична одиниця з предикативною частиною:

4) предикативна частина зі складним реченням: *Коли копають картоплю, тихо співають дівчата, Осимина витикає свіжозелені голки, В гості запрошує всіх біла над річкою хата, Діти несуть у школу завити в хустини книжки* (М. Рильський); *Вася Багіров з досвіду знав, що коли почався такий наступ, то батальйон, рано чи пізно, піде вперед* (О. Гончар);

5) складне речення зі складним реченням: *Юля вдивлялася в обличчя хлопця, яке здавалось їй у темряві загадковим і незнайомим, а сам Віктор був ніби іншим Віктором, якого вона досі не знала* (О. Донченко).

Синтаксичні зв'язки в простому реченні, складному реченні та у словосполученні мають свої особливості – розрізняються характером поєднуваних компонентів, домінуванням певного типу синтаксичного зв'язку, відсутністю того чи того зв'язку в деяких синтаксичних одиницях-конструкціях.

2. Типи і форми синтаксичних зв'язків

Струнку типологію синтаксичних зв'язків у сучасній українській граматиці розробив І. Р. Вихованець. Він чітко розмежував й охарактеризував типи і форми синтаксичних зв'язків.

Основними типами синтаксичного зв'язку вчений називає предикативний, сурядний, підрядний, недиференційований та подвійний. За основну ознаку, що диференціює типи синтаксичних зв'язків, править спрямованість синтаксичної залежності: двобічна спрямованість (взаємспрямованість, взаємозалежність) характерна для предикативного зв'язку, одностороння спрямованість визначає підрядний зв'язок і відсутність спрямованості – сурядний зв'язок.

Предикативний зв'язок – двобічноспрямований синтаксичний зв'язок, який постає між головними членами простого двоскладного речення – підметом і присудком, а також між компонентами складних речень зі взаємозалежними частинами. Для цих типів речень він реченнєвотвірний.

Ознаки предикативного зв'язку:

- 1) взаємозалежність поєднуваних компонентів (підмета і присудка);
- 2) передбачуваність: *Дівчина бігла; Хлопець біг; Дитя бігло; Діти бігли;*
- 3) обов'язковість;
- 4) закритість;
- 5) взаємозалежна координація.

Зрідка між підметом і присудком буває некоординований предикативний зв'язок: *...тихі верби шу-шу-шу* (Д. Білоус); *Після цього мовчки взяв гранчастий олівець і – раз!* (О. Гончар).

Підрядний зв'язок – односторонньо спрямований синтаксичний зв'язок між граматично нерівноправними компонентами простого або складного речення. Він постає як реченнєвотвірний для складнопідрядних речень, у простих реченнях він є модифікувальним.

Різновиди:

- 1) прислівний: а) власне-прислівний (валентно зумовлений і валентно не зумовлений); б) прислівно-кореляційний;
- 2) детермінантний (приреченнєвий): а) власне-детермінантний; б) детермінантно-кореляційний;
- 3) опосередкований – синтаксичний зв'язок, за якого залежний компонент прямо підпорядкований опорному, а вже через його

посередництво співвіднесений із третім членом або всім предикативним ядром.

Ознаки:

- 1) односпрямованість (однобічна залежність);
- 2) прислівний / детермінантний характер зв'язку;
- 3) передбачуваність / непередбачуваність;
- 4) обов'язковість / необов'язковість;
- 5) закритість;
- 6) форми зв'язку – узгодження, керування, прилягання.

Сурядний зв'язок – синтаксичний зв'язок між граматично рівноправними компонентами простого або складного речення.

Постає реченнєвотвірним для складносурядних речень.

Ознаки:

- 1) неспрямованість, відсутність залежності між компонентами;
- 2) відкритість / закритість;
- 3) форма незалежної координації.

Недиференційований зв'язок – синтаксичний зв'язок, позбавлений чіткої диференціації внаслідок нейтралізації опозиції спрямованість / неспрямованість. Реченнєвотвірний для складних речень із недиференційованим зв'язком, які бувають тільки безсполучниковими.

Подвійний синтаксичний зв'язок виникає внаслідок об'єднання двох чи більше простих неускладнених (елементарних) речень в одне ускладнене.

Таким зв'язком поєднаний підмет зі складним присудком та дуплексив.

Форми (формальні способи вияву) синтаксичних зв'язків

Взаємозалежна координація – форма предикативного зв'язку, специфіку якого становить взаємозалежність підмета і присудка.

Форма координації виникає на основі одночасного поєднання двох видів залежностей – залежності підмета від присудка (керування – присудок вимагає для підмета форми Н.в.) та присудка від підмета (узгодження в роді, числі, особі).

Незалежна координація – форма сурядного зв'язку, специфіку якого становить граматична рівноправність поєднаних компонентів.

Узгодження – форма підрядного зв'язку, за якого граматична форма залежного слова зумовлена такою самою граматичною формою головного слова.

Залежно від ступеня уподібнення залежного слова до головного розрізняють два різновиди узгодження – повне (у роді, числі та відмінку) і

неповне (*ріка Дніпро* – узгодження в числі й відмінку, але не в роді, *місто Черкаси* – узгодження тільки у відмінку).

Керування – форма підрядного зв'язку, за якого опорне (головне) слово вимагає залежного слова у певній відмінковій чи прийменниково-відмінковій формі.

Різновиди керування:

1) за морфологічним вираженням опорного слова розрізняють керування дієслівне (*полив квіти*), іменникове (*збирання врожаю*), прикметникове (*схожий на вуся*), прислівникове (*чутно голоси*);

2) за формою залежного слова буває власне-відмінкове (безпосереднє) і прийменниково-відмінкове (опосередковане): *говорили батькам, говорили про батьків*;

3) за ступенем необхідності керуваного слова розрізняють керування сильне (*читала книгу*) і слабке (*читала сестрі*).

Межі керування: у новій граматиці керуваними вважають тільки форми, зумовлені валентністю ознакових слів, насамперед дієслів.

Позицію керуваною форми можуть посідати невідмінювані компоненти, що зумовлені валентністю предиката: *любити малювання, любити малювати*.

Прилягання – форма підрядного зв'язку, за якого опорне (головне) слово або граматичний центр речення не вимагає у залежного слова певних граматичних форм. Залежне слово поєднується з головним словом чи граматичною основою речення за змістом. Типовими морфологізованими формами залежних слів постають прислівники та дієприслівники.

Різновиди прилягання:

1) за граматичними опорного компонента – прислівне (придієслівне, приіменникове, приприкметникове, придієприкметникове, придієприслівникове) й приреченнєве;

2) за формою залежного слова – прислівникове, дієприслівникове, інфінітивне, прийменниково-відмінкове, відмінкове.

Прилеглі форми функціують як обставини та неузгоджені означення.

3. Семантико-синтаксичні відношення

Семантико-синтаксичні відношення – змістові відношення між компонентами речення (членами простого речення, предикативними частинами складного речення), що відображають логічні відношення між реальними предметами і їхніми ознаками або між реальними ситуаціями, з одного боку, і спираються на синтаксичні зв'язки між компонентами речення, з другого боку.

На противагу синтаксичним зв'язкам, семантико-синтаксичні відношення виявляють зовнішнє спрямування: виражають стосунки між предметами та явищами позамовної дійсності. У реченні вони вказують на

значеннєві стосунки синтаксичних одиниць, поєднаних певним синтаксичним зв'язком.

Вікторія Віталіївна Коломийцева так охарактеризувала синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення: «...певним чином оформлені зв'язки між словами на рівні простого речення, а також зв'язки між реченнями у складних синтаксичних утвореннях – це і є **“матерія” синтаксису**. <...> **Відношення** – це **“дух” синтаксису**, його першооснова й мета, оскільки бездоганно збудована уграматичному плані фраза, але позбавлена смислової доцільності у відношеннях лишається комунікативно порожньою, порівняймо: *Я вірю в зелений звук каменю – Я вірю в силу слова*» [Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис : [підручник] / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. – К. : Знання, 2010. – С. 165].

Синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення перебувають у тісних взаємозв'язках і взаємовпливах. Їм притаманна різнобічна спрямованість: синтаксичні зв'язки спрямовані від головного компонента до залежного, а семантико-синтаксичні відношення від залежного до головного.

Семантико-синтаксичні відношення бувають первинними і вторинними. Первинні прямо відображають логічні відношення об'єктивної дійсності, вторинні виникають на основі первинних у процесі трансформації двох елементарних речень в неелементарне.

Первинні семантико-синтаксичні відношення у простому реченні передають стосунки між предметами та діями, тобто передають значення предметності, їх називають субстанційними:

- суб'єктні (*хлопець пише*),
- об'єктні (*пише листа*),
- адресатні (*пише мамі*),
- інструментальні (*пише ручкою*),
- локативні (*сидить на стільці*).

Первинні семантико-синтаксичні відношення у складному реченні – за своєю природою предикатні, вони передають стосунки між ситуаціями об'єктивної дійсності. У складнопідрядних реченнях це адвербіальні (часу, мети, причини, умови, допусту тощо) та атрибутивні (означальні) відношення, наприклад: *Коли влада опиняється в руках воїнів, тоді вона створює війни, яких потребує для свого існування* (П. Загребельний); *Дуліб та Іваниця мовчали, бо нічого не виїздили* (П. Загребельний); *Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю* (М. Коцюбинський), у складносурядних – єднальні, зіставні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні: *Ще над Дніпром клубочиться задуха, і пахне степом сизий деревій* (Л. Костенко); *Вечори вже не були такими тихими, а набережна – пустельною* (І. Роздобудько); *В провулках поміж тинами клубочилася темрява, але небо було чисте й зоряне* (Г. Тютюнник); *Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин, або кущиться пахучий чебрець* (О. Гончар); *Тепер ученим потрібно не лише розширювати видноколи загальнолюдського пізнання, а й важливо для них зробити нашу*

державу бодай трохи розумнішою й людянішою (М. Стріха); А німця скільки було вбито, **та й** наших, бережанських, не обминуло (Є. Гуцало).

Вторинні семантико-синтаксичні відношення знаходимо у простому ускладненому (неелементарному) реченні: адвербіальні (часу, мети, причини, умови тощо): *Проходячи якимось повз хату Юри, він почув голос Палагни* (М. Коцюбинський); *Було дванадцять страв, рахуючи з кетчупом і гірчицею* (Л. Костенко); атрибутивні (означальні): *А сови кричали над абатством, старі, сиві, сліпі* (П. Загребельний), *Освітлена місяцем, вона боса стояла посеред хати і щурилась під його поглядом* (М. Стельмах); модальні: *Управління державою, за правом спадкоємства, перейшло на велику шкоду для всіх до рук жінки й дитяти* (П. Загребельний); між однорідними членами речення – єднальні, зіставні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні: *Од реготу затряслись його діти, і сани, і сіно* (М. Стельмах); *Тимко відігнав у артіль биків, а після сніданку вийшов з Гаврилом копати ямки* (Григорій Тютюнник); *Тут уже більшість складала не місцеві, а туристи* (Н. Сняданко); *Галя або шие, або й собі пряде на прядці* (Панас Мирний); *Довженко був не тільки глибоким національним художником, але й палким патріотом* (М. Рильський); *Ждала, ждала мене ненька та й плакати стала* (Т. Шевченко).

Засоби вираження семантико-синтаксичних відношень:

словоформи: *прочитав книгу, іде лісом, віддав матері;*

аналітичні синтаксичні мофеми: *Хай станеться, як має статись і що має статись* (П. Загребельний); *І багато моїх друзів, школярів, не злякалися б!* (О. Бердник);

інтонація: *Військо можна розбити – жінку ніколи* (П. Загребельний); *І не було ніякої кари, не було винних, нічого не сталося* (П. Загребельний);

порядок слів, пор.: *Фіолетово-багряні встали скелі над морем* (О. Бердник) і *Фіолетово-багряні скелі встали над морем*.